

Γρασσέττης, πού συνεχώς επικοινωνούσε μαζί του, στην «Γραμματική τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσης» τὴν τυπωμένη τὸ 1853, ἐνῶ ζοῦσεν ἀκόμη ὁ Σολωμός, ἔχει τὴ γραφή καὶ κατ' αὐτῶν. Σημείωσε δὲ ὅτι ὁ Γρασσέττης θέτει τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἰδιότερο χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ πολλές ἀλλοιώσεις [γρ.: διαφορετικὲς γραφές] στίχων». Μὲ πόση εὐκολία δίνει ὁ κ. Μιχαλόπουλος ὅλες ἐτοῦτες τὶς ἐξακριβωμένες λεπτομέρειες! Καὶ ὅμως! Στὴν Γραμματικὴ τοῦ Grassetti, στή σελ. 95, ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 25 δημοσιεύεται μόνον ἡ πρώτη ὀχτάβια — καὶ τὸ κατ' αὐτὸν βρίσκεται στὴ δεύτερη!

Ὡστόσο, γιὰ νὰ ξανάρθουμε στὸ θέμα μας: ἀπορῶ πῶς ξέφυγε ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς τοῦ κ. Μιχαλόπουλου ἕνα παράλληλο χωρίο τοῦ Σολωμοῦ πού διαφωτίζει ἀπόλυτα τὸ ἀμφισβητούμενο τοῦ «Λάμπρου»: Στὴ (δεύτερη) «Νεκρικὴ ᾠδὴ» οἱ τελευταῖοι στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Κι' ὁ κόσμος ὅπου ἐτίμησες
Πατώντας του τὸ χῶμα
Ἀναγαλλιᾶζει ἢ σπίδα του
Καὶ κατὰ σὲ πηδᾷ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ποιητικὴν ἰδέαν. Ὁ κόσμος καίγεται, δείχνει ὅμως τὴν ἀναγάλλιασὴν του καὶ τιμᾷ ἐκείνην, πού τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὸν κόσμο στάθηκε τιμὴ γι' αὐτόν, μὲ τὸν ἴδιον ἰδιότυπο τρόπο: μὲ τὴ σπίδα τῆς φωτιᾶς πού «πηδᾷ» («τινάζει» στὸν «Λάμπρο») κατ' αὐτὴν (ὄχι κατ' αὐτῆς). Μιὰ παρόμοια ἰδέα κρύβεται καὶ στοὺς δυὸ στίχους τοῦ «Κρητικοῦ» (ἀπ. 19, στ. 15, 16):

Ὁ οὐρανὸς ὀλόκληρος ἀγρίκαε σαστισμένος
Τὸ κάψιμο ἀργοπόρουνε ὁ κόσμος ὁ ἀναμ-
[μένος

καὶ πιδὸ πολὺ στίς παραλλαγές:

Καὶ ὁ κόσμος ὅπου ἐτίμησε λίγον καιρὸ
[πατώντας
Τὸ κάψιμό του ἀργοπορᾷ μακροσπιδοβο-
[λώντας.

«Κρητικὸς», «Νεκρικὴ ᾠδὴ», 25^ο ἀπόσπασμα τοῦ «Λάμπρου» πέφτουν ὅλα στὴν ἴδια ἐποχὴ, γύρω στὰ 1833/34. Ὅπως κι' ἄλλοῦ, ἔτσι κι' ἐδῶ ὁ Σολωμός μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἔμμηνη ποιητικὴν ἰδέαν. Τὴν ἀκριβῶς θέλει νὰ δηλώσῃ μὲ τὴν ἰδέαν αὐτὴ καὶ ἀπὸ πού ἔχει ἐμπνευστῆ τὴν ποιητικὴν αὐτὴ εἰκόνα, εἶναι ἄλλο ζήτημα πού χρειάζεται ἰδιότερη ἐξέταση. β) Μὲ τὸ κύμα μὲ τὸς ἀνέμους παλεύω.

Ἔτσι μᾶς παραδίνει ὁ Πολυλάς τὸ στίχο ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 9 τοῦ «Λάμπρου» (ὄχτ. 1, στ. 3). Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ ζητήματα

μετρικὰ παρατήρησαν πῶς ὁ στίχος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστός, γιὰτὶ ὁ κανονικὸς ἐντεκασύλλαβος, ἐνῶ δέχεται τονισμὸ στὴν 3^η 6^η 10^η συλλαβὴ ἢ στὴν 4^η 7^η 10^η (dantesco), δὲν δέχεται ποτὲ στὴν 3^η 7^η 10^η, ὅπως ὁ στίχος αὐτὸς τοῦ «Λάμπρου», καὶ πρότειναν τὴ διόρθωση: μὲ τὸ κύμα, μὲ τὸς ἀνέμους παλεύω (3^η 6^η 10^η). Πραγματικὰ ὁ τονισμὸς στὴν 3^η 7^η 10^η συλλαβὴ εἶναι ἀντικανονικός. Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς ν' ἀναφέρῃ γιὰ παράλληλο τὸ στίχο ἀπὸ τὴ μετὰφραση τοῦ Σ τῆς Ἰλιάδας (στ. 465):

Νὰ τὸν πάρω δταν θὲ νᾶλθῃ κοντὰ του.

Ἔδῶ ὅμως μπορεῖ νὰ λογαριασθῆ καὶ ὁ τόνος τοῦ δταν ἢ καὶ τοῦ θὲ, ἢ μπορεῖ νὰ ἔχουμε καὶ πάλι λάθος ἀντὶ νᾶλθῃ. Ὑπάρχει κι' ἄλλος ἕνας παρόμοιος στίχος Ἰταλικὸς τοῦ Σολωμοῦ, στὸ σονέτο Incoronazione della B^{ma} Vergine (Δε Βιάζης σελ. 366), στ. 11:

Sul trono umile la Vergine ascende

(3^η 7^η 10^η συλλαβὴ). Ἄλλὰ τὸ ζήτημα τοῦ στίχου τοῦ «Λάμπρου» μπορεῖ νὰ λυθῆ κι' ἄλλως.

Στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ Ζακύνθου τὸ χειρόγραφο ἀρ. 12, τὸ νεανικὸ τετράδιο τοῦ Σολωμοῦ πού ἀναφέραμε καὶ πιδὸ ἀπάνω, εἶναι τὸ χειρόγραφο πού περιέχει καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Λάμπρο» — καὶ μάλιστα μὲ πολλές ἀνέκδοτες παραλλαγές καὶ σχεδιάσματα Ἰταλικά γιὰ μιὰ ὑστερώτερη ἐπεξεργασία. Ἐκεῖ, στή σελ. 11, βλέπουμε γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ τὸ στίχο πού μᾶς ἐνδιαφέρει: *με το κύμα με το' ανέμους παλεύω*. Ἄλλὰ ὁ Σολωμός, χῶρια πού γράφει φωνητικὰ, δὲ βάζει καὶ τόνους: ὅτι ὅμως ἤθελε νὰ διαβασθῆ *ἀνέμους* καὶ ὄχι *ἀνέμους* μᾶς τὸ δείχνει τὸ ἐξῆς: Τὸ στίχο τὸν εἶχε γράψῃ στὴν ἀρχὴ μὲ τὸν τύπο: *με κύματα με το' ανέμους παλεύω*. Ὁ τόνος στὴ δεύτερη συλλαβὴ μᾶς ἐμποδίζει νὰ διαβάσουμε *ἀνέμους*, γιὰτὶ τότε θὰ εἶχαμε τονισμὸ στὴ 2^η 7^η 10^η συλλαβὴ, πού εἶναι ὀλότελα ἄρρυθμο. Ὑστερα ὁ Σολωμός πρόσθεσεν ἕνα τὸ μετὰ τὸ *με* καὶ ἔσβησε τὸ *τα* ἀπὸ τὸ *κύματα*. Ἔτσι ὁ στίχος ἀπὸ: *με κύματα με τὸς ἀνέμους παλεύω* ἔγινε: *με τὸ κύμα με τὸς ἀνέμους παλεύω*. Τὸ πιδὸ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ ὁ Πολυλάς στὸ χειρόγραφο του, ὅπου μεταγράφει μὲ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφίαν τὸ χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, γράφει ἐπίσης: *με τὸ κύμα με το' ἀνέμους παλεύω*. Τέλος τὴν ἴδια γραφὴν (*μὲ τὸς ἀνέμους*) ἔχει καὶ ὁ Grassetti στὴ Γραμματικὴν του (βλ. παραπάνω), ὅπου στή σελ. 96 δημοσιεύει ὄλο (αὐτὴ τὴ φορά) τὸ ἀπόσπασμα 9 μὲ ἀρκετὲς παραλλαγές. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία πῶς ὁ στίχος πρέπει ἔτσι ν' ἀποκατασταθῆ. Τὸ *ἀνέμους* τοῦ Πολυλά νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος, ἢ νὰ παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν κανονικότερο γραμματικὸν τύπον τῶν προπαροξύτωνων δευτερόκλιτων οὐσιαστικῶν πού κατεβά-

ζουν τὸν τόνο στὶς πλάγιες πτώσεις τοῦ ἐνικοῦ καὶ στὸν πληθυντικὸ (πρβ. τοὺς δασκάλους, τοὺς θανάτους);

γ) *Canta di Lesbia il passero amoroso.*

Σὴν «Νέα Ἑστία» 8, 1930, σελ 1014-7 δημοσίεψε ὁ κ. Κ. Καιροφύλας πέντε ἀνέκδοτα ἰταλικά σονέτα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ δὲν τὰ εἶχε περιλάβει «ἐκ παραδρομῆς» στὰ «Ἀνέκδοτα Ἔργα». Τὸ τελευταῖο («Χωρὶς τίτλο» στὴ Νέα Ἑστία) εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ὠραιότερο, ἔχει δημοσιευτῆ ὅμως μὲ πολλὰ λάθη ἀπὸ τὸν κ. Καιροφύλα, τόσο ποὺ γίνεται τελείως ἀκατανόητο (τὸ σπευδαιότερο: «Il Teso (?) vate» στὸν 9ο στίχο· ὁ κ. Καιροφύλας δὲν κατάλαβε τὸ «Tejo vate» τοῦ χειρογράφου, δηλ. τὸν Τήσιο ποιητῆ, τὸν Ἀνακρέοντα). Τὸ ποίημα εὐτυχῶς βρισκόταν ἀντιγραμμένον σὲ πολλὰ χειρόγραφα νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ (Ἀκαδημίας, Τεκτονικῆς Στοᾶς), κι' ἔτσι μπορούσαμε μὲ ἀκρίβεια ν' ἀποκαταστήσουμε τὴ γραφὴ του. Τὸ ξανατυπῶνω ἐδῶ ἀπαλλαγμένον ἀπὸ τὰ λάθη καὶ μεταφρασμένο (στὴν πρώτη δημοσίευσή δὲν ὑπάρχει μετάφραση, οὔτε ξέρω νὰ ἔχη δημοσιευτῆ ἄλλη):

*Canta di Lesbia il passero amoroso
Sul mirto albergator d'Anacreonte,
E l'agnel che lasciotti il cuor doglioso
Ribelando a quel mirto alza la fronte.*

*Spesso viene il cantor che fe' famoso
A Sicilia ogni ramo ed ogni fonte,
E tranquillo s'adagia al rugiadoso
Regno immortale del vicino monte.*

*Il Tejo vate e il Siculo ascoltando
Stannosi, il labbro aprendo ad un sor-
Le note che costor van modulando. [riso*

*Van modulando per estremo vanto
Fra gli eterni silenzi dell'Eliso,
Il bel pianto di Lesbia e il tuo bel pianto.*

Μετὰφραση:

Τραγουδάει τῆς Λεσβίας τὸ ἐρωτικὸ σπουργίτι ἀπάνω στὴ μυρτιά ποὺ σκιάζει τὸν Ἀνακρέοντα, καὶ τὸ ἀρνάκι ποὺ σοῦ ἀφῆκε πικραμένη τὴν καρδιά, βελάζοντας, πρὸς τὴ μυρτιά ἐκείνη ὑψώνει τὸ κεφάλι.

Πολλές φορές φτάνει ὁ τραγουδιστῆς ποὺ ἔκαμε ξακουστὸ στὴ Σικελία κάθε κλαδί καὶ κάθε βρύση, καὶ γαλήνιος πλαγιάζει ἐκεῖ, στὸ δροσερὸ κι' ἀθάνατο βασίλειο τοῦ γειτονικοῦ βουνοῦ.

Ὁ Τήσιος ποιητῆς κι' ὁ Σικελὸς στέκονται κι' ἀφοκράζονται, τὸ χεῖλο μισανοίγοντας σ' ἓνα χαμόγελο, τοὺς φθόγγους ποὺ τὰ δύο τους μελωδίζουν.

Μελωδίζουν σὰν ἓνα τελευταῖο παίνεμα, μὲς στὴν αἰώνια σιγαλιά τῶν Ἡλυσίων, τ' ὁμορφο κλάμα τῆς Λεσβίας καὶ τ' ὁμορφοδικό σου κλάμα.

Ἄλλὰ καὶ πάλι τὸ σονέτο ἔμενε αἰνιγματικὸ· τραγουδᾷ τὸ ἐρωτικὸ σπουργίτι τῆς Λεσβίας (τοῦ Κατούλλου), παρουσιάζονται ὁ Ἀνακρέων καὶ ὁ Σικελὸς ποιητῆς — ὁ Θεόκριτος — χωρὶς νὰ καταλαβαίνουμε περισσότερα πράγματα. Τὸ σονέτο φαίνεται πὼς ἀπευθύνεται σὲ κάποιον (σοῦ ἀφῆκε πικραμένη τὴν καρδιά κτλ.), ἀλλὰ σὲ ποιόν; Τὴ λύση μᾶς τὴ δίνει τὸ νέο χειρόγραφο (ὄχι αὐτόγραφο) τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πρὶ πάντων (σ. 1548 κέ.). Ἐκεῖ τὸ σονέτο ἔχει ἐπιγραφή, ποὺ δὲν ὑπάρχει στ' ἄλλα χειρόγραφα οὔτε καὶ στὴ δημοσίευσή τοῦ κ. Καιροφύλα, καὶ ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μᾶς δίνει ὅλο τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση:

Alla Signora Giannetta Power nata Villepreux da Messina per la morte di un suo agnellino. (Στὴν Κυρία Τζανέτα Πάουερ τὸ γένος Villepreux ἀπὸ τὴ Μεσσίνα γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς μικροῦ ἀρνιοῦ τῆς).

Καὶ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἡ ἀκόλουθη σημείωση: Il presente sonetto fu richiesto dall'autore del Sig^r Giacomo Power marito della sud^{ta} Signora, che soggiornò per poco tempo in Zante, ed ebbe a conoscerne l'autore. (Τὸ σονέτο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητῆς κατὰ παράκληση τοῦ κυρίου Ἰάκωβου Πάουερ, συζύγου τῆς παραπάνω κυρίας, ποὺ ἔμεινε γιὰ λίγο στὴ Ζάκυνθο καὶ γνωρίστηκε μὲ τὸν ποιητῆ).

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ποίημα «κατὰ παραγγελίαν», μιὰ φιλοφρόνηση πρὸς μιὰ κυρία Ἰταλίδα (ἢ γαλλικῆς καταγωγῆς) παντρεμένη μὲ κάποιον Ἄγγλο. Ὁ Σολωμὸς ἐκμεταλλεύτηκε τὸ ποιμενικὸ θέμα τοῦ θανάτου τοῦ ἀρνιοῦ συνδυάζοντάς το μὲ τὴ σικελικὴ καταγωγή τῆς κυρίας γιὰ νὰ γράψῃ ἓνα τυπικὸ ποιμενικὸ σονέτο τῆς κλασσικιστικῆς «ἀρκαδικῆς» σχολῆς καὶ νὰ μπάσῃ μέσα δύο κατ' ἐξοχὴν εἰδυλλιακοὺς ποιητῆς, τὸν Ἀνακρέοντα καὶ τὸ Θεόκριτο — τὸν τελευταῖον καὶ γιὰ τὴ σχέση ποὺ εἶχε μὲ τὴ Σικελία⁴⁹).

δ) Οἱ καντάρδες τοῦ Ἁγίου Διονύσιου.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα νεανικά σονέτα ποὺ δημοσίεψε ὁ Δε Βιάζης (Ἄπαντα, 1880, σ. 363) εἶναι ἓνα σονέτο στὸν Ἅγιο Διονύσιο αὐτοσχεδιασμένο τὴν ἐποχὴ τῶν σεισμῶν στὴ Ζάκυνθο τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1820 καὶ τὸν Γενάρη τοῦ 1821. Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι στὴν ἔκδοσιν Δε Βιάζης καὶ φυσικὰ καὶ στὴν ἀνατύπωση Μαρασλῆ (ἄλλοῦ δὲ δημοσιεύτησαν αὐτὰ τὰ σονέτα) ἔχουν ὡς ἐξῆς:

*O Dionisio, che, augusta anima pia,
Tieni di cantade i primi seggi.*

Είναι φανερό πώς *cantade* δέν μπορεί νά ἔγραψε ὁ Σολωμός. Λέξη τέτοια Ἰταλική δέν ὑπάρχει· ὑπάρχει μόνο ἡ λέξη *cantata* καί (νεοελληνικά ὁμως πιά) ἡ ἑφτανησιώτικη καντάδα. Ἄλλωστε οὔτε νόημα δίνει τὸ *cantade*, ἐκτός πού μᾶς ἀναγκάζει νά διαβάσουμε καί τὸ *tiemí* τρισύλλαβο, πού δέν εἶναι σωστό. Ὑστερ' ἀπ' ὅλ' αὐτὰ δέν ἦταν δύσκολο νά κάνουμε τὴ διόρθωση: ὄχι *ca n t a d e* ἀλλὰ *ca r i t a d e*, συχνά χρησιμοποιημένος ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ἀρχαϊκὸς τύπος ἀντὶ τοῦ *carità*. (Στὴ γραφή τὸ *r* μὲ τὸν τρόπο πού συνηθέστερα γράφεται — σάν τὸ τυπωμένο — μαζί μὲ τὸ *i*, ἂν δέν προσέξουμε τὴν κοκκίδα τοῦ *i*, μᾶς κάνουν εὐκολα νά στραβοδιαβάσουμε *π*). Ὡ Διονύσιε (λοιπόν), ἀγνή ψυχὴ καὶ σεβαστὴ, πού κρατᾶς τοῦ ἐλέους τὸν πρῶτο θρόνο.

Ὁ Δε Βιάζης δέν ἔκαμε τὴ διόρθωση ὥστόσο ἔνωσε πῶς τὸ *cantade* δέν μπορούσε νά εἶναι σωστό καὶ μετάφρασε (Πινακοθήκη 18, 1918/19, σ. 81), μᾶλλον ἀόριστα: «πού ἔχεις τῆς ἀγάπης τὰ πρωτεῖα». Γιά τὸν κ. Γ. Σπαταλά ὁμως (Ἰταλικά ποιήματα, Ἀθ. 1948, σ. 61) δὲ γεννήθηκε πρόβλημα, καὶ ἔτσι μεταφράζει: «πού ἔχεις στίς δοξολογίες τὴν πρώτη θέση». Ἀλλὰ κι' ἂν τὸ *cantade* μπορούσε νά ἐξηγηθῆ «δοξολογίες», ἡ σύνταξη ἀπαιτεῖ νά ἐρμηνεύσουμε ἐνεργητικά: ὄχι παίρνεις τὴν πρώτη θέση στίς δοξολογίες τῶν ἄλλων πρὸς ἐσένα, ἀλλὰ ἐσὺ ὁ ἴδιος εἶσαι ὁ πρῶτος στίς δοξολογίες, ἢ — στίς καντάδες!

ε) Ὁ ρ φ έ α ς καὶ Μ π ο ρ ι ό ν ι.

Τὸ σονέτο «Ὁρφέας», μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κουαρτάνος (Εὐρισκόμενα, 1859, σ. 386 καὶ 436), διαβάστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ στὸ θέατρο τῆς Κέρκυρας γιὰ θέμα στὸν αὐτοσχεδιαστὴ Μποριόνι τὸ βράδυ τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1847.

Cantor, che vuoi la Sposa, e corri al Carcere della notte e dell'oblio. [*cieco* (Τραγουδιστὴ, πού γυρεύεις τὴν Καλή σου (τὴ Συμβία ὁ Καλοσογῦρος) καὶ τρέχεις μέσα στὴν τυφλὴ φυλακὴ τῆς νύχτας καὶ τῆς λησμονιάς).

Ποιὸς εἶναι ὁ τραγουδιστὴς πού γυρεύει *la Sposa*, τὴ συμβία, τὴν καλή του, ἢ «τὸ ταίρι», ὅπως μεταφράζει καὶ ὁ κ. Σπαταλάς, μέσα «στ' ἀνήλιο σκότος τῆς λησμονιάς καὶ τοῦ θανάτου» (Καλοσογῦρος) ἢ «στῆς νυχτιάς καὶ λήθης τὴν τυφλὴ φυλακὴ» (Σπαταλάς), δὲ νομίζω πῶς εἶναι ἀνάγκη καὶ νά εἰπωθῆ, ὅταν μάλιστα τὸ σονέτο τιτλοφορεῖται «Ὁρφέας»! Ἀλλὰ ὁ κ. Σπαταλάς ὑπομνηματίζοντας τὴ μετάφρασή του (ἔ. ἀ. σ. 32) βρίσκει ὅτι «στὸ σονέτο αὐτὸ ἔκλεισε ὁ Σολωμὸς κάτι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ του τέχνη πού ἦτανε νά δίνῃ στίς λέξεις κι' ἄλλη σημασία ἐκτός ἀπὸ τὴν κοινὴ τους [; |] Ἔτσι, μὲ «Ψάλτη» ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν αὐτοσχεδιαστὴ Μποριόνη»! Ὁ Μποριόνι λοιπὸν κι' ὄχι ὁ

Ὁρφέας γυρεύει τὴ γυναῖκα του κάτω στὸν Ἄδη (τὴν τυφλὴ φυλακὴ τῆς νύχτας καὶ τῆς λησμονιάς); «Μὲ τυφλὴ φυλακὴ τῆς νυχτιάς καὶ τῆς λήθης—μᾶς λέει σ' ἄλλη ὑποσημείωση ὁ κ. Σπαταλάς—ἐννοεῖ τὸν κόσμον» καὶ «μὲ ἄντρο (στ. 3) ἐννοεῖ τὴν αἴθουσα τοῦ θεάτρου ὅπου γινόταν ἡ ἐπίδειξη τοῦ Μποριόνη»! Μὲ τὴν Εὐρυδικὴ ὁμως πού ρητὰ κατονομάζει στὸν τελευταῖο στίχο τί νά ἐννοοῦσε ἄραγε ὁ Σολωμός;

Ζ'. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ

α) Τὸ ποίημα στὸν Γεώργιο Δε Ρώσση.

Τὸ ποίημα «Πρὸς τὸν Κύριον Γεώργιον Δε Ρώσση εὐρισκόμενον εἰς τὴν Ἀγγλίαν» εἶναι βέβαια νεανικὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ζακύνθου, δέν εἶναι ὁμως ἀκριβέστερα χρονολογημένο⁴⁴). Ὡστόσο εὐκολα θὰ μπορούσε νά χρονολογηθῆ, ἂν ξέραμε τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου Δε Ρώσση, τοῦ πατέρα τοῦ Γεωργίου, γιὰ τὸν ὁποῖον μιλά τὸ ποίημα. Ἀποτάθηκα λοιπὸν στόγ, πάντοτε πρόθυμο, εὐγενικὸ καὶ σεβαστὸ φίλο κ. Λ. Χ. Ζώη, κι' αὐτὸς ἔψαξε στὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Καθολικῶν τῆς Ζακύνθου, τοῦ Ἁγίου Μάρκου (οἱ Δε Ρώσση ἦταν καθολικοί), κι' ἐκεῖ, στὴ σελ. 19, βρῆκε τὴν ἀκόλουθη σημείωση, πού τὴν ἀντέγραψε γιὰ μένα. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ συγκινητικὴ του προθυμία καὶ τὴν καλοσύνη του νά ἐξυπηρετῆ πάντοτε τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

«Addì primo Maggio 1824 s. v. il nobile Sigr Dr Alessandro Salamon De Rossi munito di tutti i Smi Sagramenti passò in oggi a miglior vita, ed il suo cadavero fu sepolto in questa Cattedrale nella sepoltura de' suoi antenati. In fedem Giacomo Can° Ghirardin Pro Paroco».

(Κατὰ τὴν πρώτη Μαΐου 1824 π. ἡ. ὁ εὐγενὴς Κοσ Δρ Ἀλέξανδρος Σαλαμών Δε Ρώσση ἐφοδιασμένος μὲ ὄλα τὰ ἀχραντα μυστήρια πέρασε σήμερα σὲ καλύτερη ζωὴ, καὶ τὸ λείψανό του ἐνταφιάστηκε σὲ τοῦτον τὸν καθεδρικό ναὸ στὸν τάφο τῶν προγόνων του. Πρὸς πιστοποίησιν Ἰάκωβος Κανονικὸς Γιραρδίνης, ἀντὶ τοῦ ἐφημερίου).

Ἔτσι τὸ ποίημα χρονολογεῖται οἴγουρα πιά τὴν 1η Μαΐου τοῦ 1824, καὶ τὸ «μέρα πρώτη τοῦ Μαγιοῦ» ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὴν πραγματικότητα. Δέν εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἐντελῶς νεανικά, ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς «ἐτοιμασίας», ὅσα γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν «Ὑμνο», ἀλλὰ κάπως ὠριμότερο. Καὶ τὸ θέμα τοῦ θανάτου ἐπανερχεται ἐδῶ μὲ κάποια στοχαστικότερη βαρύτητα, ὄχι ὅπως στὰ ἐντελῶς νεανικά («Ἀνάμνησις». «Εἰς φίλον ψυχορραγοῦντα»).

Ὁ Γ. Δε Ρώσσης εἶχε ἀναγκαστῆ νά φύγῃ γιὰ τὴν Ἀγγλίαν ἀπὸ τὸ 1821, ὅταν μαζί μὲ ἄλλους σημαντικοὺς ζακυθινοὺς εἶχε ὑπογράψῃ τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν βασιλέα

Γεώργιο τὸν Δ' πὸ ζητοῦσε φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις στὸ Σύνταγμα τοῦ 1815. Θὰ γύρισε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1824, ἀπὸ τὸν Μάη ὡς τὸν Αὐγουστο, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαϊτλαντ, τὴν ἀνάληψη τῆς ἀρμοστείας ἀπὸ τὸν Φρ. Ἄνταμ καὶ γενικὰ τῆ φιλελληνικότερη μεταστροφή τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς ⁴⁵).

β) Τὸ ἰταλικὸ σονέτο στὴν Κυρία Στυλιανὴ Μακρῆ.

Ὁ Κουαρτάνος στὶς σημειώσεις του δίνει ἐξακριβωμένες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολογία τῶν ἰταλικῶν ποιημάτων. Μόνο γιὰ τὸ «Σονέτο στὴν Κυρία Στυλιανὴ Μακρῆ κοντέσσα Σολωμοῦ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ τῆς Διονύσιου Μακρῆ» (Εὕρισκόμενα, 1859, σ. 387. Καλοσγούρου, Τὰ ἰταλικά ποιήματα σ. 59) δὲ δίνει, δὲν ξέρουμε γιὰτι, καμιά πληροφορία ὅ,τι σημειώνει εἶναι μόνο σχετικὸ μὲ τὰ πρόσωπα. Ἐκεῖνο πὸ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι ἂν τὸ σονέτο ἀνήκει στὴ ζακυθινὴ περίοδο ἢ στὰ ἰταλικά ποιήματα τῆς τελευταίας δεκαετίας. Εἶναι μάλιστα περίεργο ὅτι ὁ Κουαρτάνος τὸ δημοσιεύει ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ σονέτο «Στὸν Στυλιανὸ Μακρορά» (1852) καὶ στὸν Ὀρφέα (1847) καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὴν Ἀλίκη Οὐάρδ καὶ τὸν Ἰωάννη Φραϊζερ, δηλ. ἀνάμεσα σὲ ποιήματα τῆς τελευταίας αὐτῆς δεκαετίας. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ποιήματος μὲ ἀπασχόλησε καὶ ἄλλοτε ⁴⁶), γιὰτι ρίχνει κάποιον φῶς στὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις τοῦ Σολωμοῦ: ἡ Στυλιανὴ Μακρῆ εἶναι ἡ γυναίκα τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ—αὐτὴ ἀκριβῶς πού, τόσο ἄστοχα, ὑποστήριξαν πολλοὶ πὼς εἶναι τὸ πρότυπο τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος».

Σήμερα μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια πὼς τὸ σονέτο ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Ζακύνθου. Στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ Ζακύνθου ὑπάρχει ἓνα φύλλο πὸ περιέχει τὸ σονέτο ἀντιγραμμένο ἀπὸ σύγχρονο χέρι, καὶ, καθὼς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ γραφικὸ χαρακτήρα, μέσα στὴ δεκαετία 1820/1830. Τὸ χαρτί ἔχει ἄλλωστε καὶ ὕδατινο σημεῖο (filigrane) μὲ τὴ χρονολογία 1810, καὶ οἱ εἰδικοί ξέρουν πὼς ἓνα χαρτί χρησιμοποιεῖται συνήθως μέσα σὲ 10-15 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του. Ἀλλὰ τὸ ποίημα περιέχεται καὶ στὸ καινούργιο χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω (σ. 1548 κ.έ.), γράφτηκε λοιπὸν ἀφαιρῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1822. (Στὸν τίτλο κάποιες διαφορὲς: Alla Nobile Sign. St. M... in morte dell'ottimo fr. suo Nobile Signor D. M.). Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθη αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Σολωμοῦ: Questo sonetto non fu improvvisato. (Τὸ σονέτο αὐτὸ δὲν εἶναι αὐτοσχέδιο).

Ἀλλὰ τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια. Στὸ βιβλίο τῆς ἐνορίας τῆς Μητροπόλεως στὸ Ἀρχιεπισκοπικὸ Ζακύνθου, πὸ μελέτησα μὲ τὴν ὑπό-

δειξη πάλι τοῦ κ. Λ. Χ. Ζώη ⁴⁷), βρίσκεται ἡ ἀναγραφή τοῦ θανάτου τοῦ Διονύσιου Μακρῆ: «1820 φεβρουαρίου 21, ἀπῆλθεν εἰς τὰς αἰ[ω]νίους μονὰς ὁ εὐ(εν)ῆς Κορ Διονύσιος Μακρῆς καὶ ἐτάφη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως ὧν ἐτῶν σχεδὸν 42». Τὸ σονέτο λοιπὸν γράφτηκε ἀσφαλῶς μέσα στὸν ἴδιον χρόνο, στὰ 1820 ⁴⁸).

Στοὺς στ. 9-10 τοῦ σονέτου γράφει ὁ Σολωμὸς: Ἔτρεξαν πάραυτ' ἀπ' τ' ἀθάνατα λημέρια Νὰ τὸν συναπαντήσουν τὰ μικρὰ παιδιὰ σου (μετ. Καλοσγούρου· καλύτερα: τ' ἀνήλικα παιδιὰ σου — i pargoli tuoi figli). Πραγματικά, καθὼς βλέπουμε στὰ ληξιαρχικά βιβλία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, πολλὰ παιδιὰ τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ πεθαίνουν μικρὰ (σὲ πολλὰ δὲν ἀναγράφεται οὔτε καν ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου, θὰ πέθαναν ἄρα νήπια): Νικόλαος (1801), Ἀναστάσιος (1808), Ἰωάννης (1815), Μαρνέτα (1807), Βαρβάρα-Καρλότα (12 Ἀπρ. 1820, αὐτὴ τριῶν ἐτῶν).

Η'. Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΕΜΟΝΑ

Στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ φίλου κ. Carlo Dionisotti, καθηγητῆ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας στὴν Ὁξφόρδη, πὸ τὸν εὐχαριστῶ κι' ἀπὸ ἐδῶ θερμὰ, χρωστῶ τὴν ἀκόλουθη πληροφορία γιὰ τὰ μαθητικὰ χρόνια τοῦ Σολωμοῦ στὴν Κρεμόνα (ἔζησε ἐκεῖ ὡς τὰ 1815, πὸ γράφτηκε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Παβίας).

Σ' ἓνα ποίημα μὲ τὸν τίτλο «Callomazia», δηλ. Καλλομάθεια (κατὰ τὸ χρηστομάθεια), μάθηση τοῦ καλοῦ, τοῦ ωραίου, γραμμένο ἀπὸ τὸν Bernardo Bellini καὶ τυπωμένο στὸ Μιλάνο τὸ 1841 ⁴⁹), ὑπάρχει σὲ μιὰ σημείωση μιὰ μικρὴ μνεία τοῦ Σολωμοῦ, ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα.

Ὁ Bernardo Bellini ἦταν ἑλληνοιστῆς, κι' ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιον μεταφράσεις σὲ στίχους ἀρχαίων ποιητῶν. Στὸν τίτλο τῆς «Καλλομάθειας» ἀναγράφεται ὁ ἴδιος (βλ. ὑπόσημ. 49) ὡς: «Καθηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς λατινικῆς φιλολογίας ⁵⁰» γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ Αὐτοκρατορικὸ Βασιλικὸ Λύκειο τῆς Κρεμόνας, ὕστερα καθηγητῆς τῆς λατινικῆς γλώσσας (filologia) καὶ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας στὸ ἴδιο αὐτοκρ. Βασιλικὸ Λύκειο». Στὴ σελ. 42 τοῦ βιβλίου, σὲ μιὰ σημείωση, ὁ συγγραφέας μνημονεύει ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὶς φιλολογικὲς συγκεντρώσεις στὸ σπίτι τῆς Ἰσαβέλλας Θεοτόκη Albizzi στὴ Βενετία, κι' ἐκεῖ ἀνάμεσα σ' ἄλλα γράφει:

«Furono quelli i diletta giorni, in cui tra gli altri celebri personaggi io conobbi il conte Capo d'Istrias, che fu poscia governatore della Grecia, e suggerì l'amor della patria gloria col martirio. Quivi avendomi egli udito pronunziare speditamente e favellare la greca lingua, e recitare non pochi brani di più classici greci scrittori, mi

richiese come il pronunziar mio fosse al tutto quello de' nati e cresciuti in seno alla Grecia istessa ; al che risposi essere questo provenuto dell'aver io insegnata la classica lingua de' Greci ad un giovane conte Salomon di Zante, da cui appresi per buon ricambio l'armonica nativa pronunziatione».

(«Ήταν τότε οι δμορφες μέρες, όπου ανάμεσα σε άλλα φημισμένα πρόσωπα γνώρισα τον Κόμητα Καποδίστρια, που έγινε αργότερα κυβερνήτης της Ελλάδας και επισφράγισε την αγάπη για τη δόξα της πατρίδας του με το μαρτυρικό του θάνατο. Εκεί ακούγοντάς με που πρόφερα με μεγάλη εύκολία και μιλούσα την ελληνική γλώσσα και που απάγγελα αρκετά κομμάτια από τους πιο γνωστούς Έλληνες κλασσικούς συγγραφείς, με ρώτησε πώς ήταν ή προφορά μου απaráλλαχτη με την προφορά εκείνων που έχουν γεννηθί κι έχουν μεγαλώσει μέσα στην ίδια την Ελλάδα· κι' εγώ του αποκρίθηκα πώς αυτό συμβαίνει, επειδή έδίδαξα την κλασσική γλώσσα των Ελλήνων σ' έναν νέον κόμητα Σαλομόν από τη Ζάκυνθο, κι' απ' αυτόν, σαν δμορφη αντίπóδοση, διδάχτηκα την αρμονική προφορά της πατρίδας του»).

Είναι τόσα λίγα όσα ξέρουμε για τις σπουδές του Σολωμού στην Κρεμόνα και στην Παβία, ώστε και ή παραμικρότερη λεπτομέρεια να έχη τη σημασία της. Και δέν είναι ασφαλώς χωρίς ενδιαφέρον ή πνευματική αυτή ανταλλαγή ανάμεσα στον δάσκαλο και στον μαθητή, όπως επίσης δέν είναι χωρίς κάποιο θέλημα ή συνομιλία αυτή μέσα στο βενετσιάνικο άρχοντικό της Ίσαβέλλας Θεοτόκη Albrizzi, όπου ο κυβερνήτης αργότερα της έλευθερωμένης Ελλάδας ακούει για πρώτη φορά από το στόμα ενός Ίταλου Καθηγητή το όνομα εκείνου που θα γινόταν ο ψάλτης της έλευθερίας.

Αλλά ή πληροφορία έχει κι' άλλο ένδιαφέρον, γιατί μάς διαφωτίζει ένα ζήτημα που έχει και άλλοτε συζητηθί, το ζήτημα της έλληνομάθειας του Σολωμού⁶¹). Το συμπέρασμα όπου είχαν καταλήξει όσοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα, πώς ο Σολωμός ήταν σε θέση να καταλαβαίνει τ' αρχαία, δέν τα είχε μάθη όμως συστηματικά, πρέπει σήμερα ν' αναθεωρηθί: έχουμε τώρα μιá ρητή μαρτυρία πώς στα μαθητικά του χρόνια στην Κρεμόνα ο Σολωμός διδάχθηκε κανονικά τ' αρχαία ελληνικά.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Δημοσιευμένες στην 'Αγγλοελληνική 'Επιθεώρηση τόμ. 4, τεύχ. 5 (Ίούλιος - Αύγουστος 1949), σ. 166.

2) 'Επτανησιακά Φύλλα (Ζάκυνθος) φύλλ. 12 (Όκτώβρης 1948) σ. 173, και Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1949 σ. 54.— 'Η επιστολή κατατεθειμένη σήμερα στην 'Εθνική Βιβλιοθήκη.

3) Ίσως ο χαρακτηρισμός «έπιστολή» να μην είναι σωστός. Πρόκειται μάλλον για σχέδιο έπιστολής ή μάλλον σημειώματος. Βρέθηκε, κατά την προφορική ανακοίνωση του κ. Ζώης, στο κτήμα Μερχάτη στις Βαρές, μέσα σ' ένα βιβλίο της βιβλιοθήκης που πισιεύεται πώς είναι ή βιβλιοθήκη του Σολωμού. Διαστάσεις περίπου 12X17 εκατ. Στο κάτω μέρος σχισμένη. Γραμμένη με τη συνηθισμένη όρθογραφία του Σολωμού, με αρκετές παραχωρήσεις στην καθιερωμένη όρθογραφία, όπως γίνεται στα νεανικότερα χειρόγραφα (της έποχής της Ζακύνθου). Μετέγραψα στη συνηθισμένη όρθογραφία. [ ] σημαίνει αναπλήρωση σχισμένου γραμματος, '...' προσθήκη του Σολωμού πάνω από την άράδα. Τα ύπογραμμισμένα είναι ύπογραμμισμένα από τον ίδιο το Σολωμό, που συνηθώς έδηλώνε έτσι ό,τι δέν του άρεσε ή ήθελε αργότερα να διορθώσει.

4) ό ό -διττογραφείται.

5) = τούτη την τσάκιση, την πτυχή.

6) Γραμμένο πριν και σβησμένο: ή μάθης σνηθ

7) Λέξη έξαιρετικά δυσανάγνωστη (παραλείπεται στις δυό προηγούμενες δημοσιεύσεις) ή ανάγνωση άργοποροῦν του φίλου συναδέλφου κ. Ι. Θ. Κακριδή. (Το τρίτο γράμμα είναι ασφαλώς κ' έχουμε δηλ. συνηθισμένο γραφικό λάθος του Σολωμού).

8) 'Αζόντα (aggiunta) = προσθήκη. Κι' αυτή ή λέξη δυσανάγνωστη και ή ανάγνωση όχι απόλυτα ασφαλής (Ζώης: άγνοια, που δέν είναι όπωσδήποτε σωστό). Όλη ή φράση: 'Η άζόντα—όμως προσθήκη πάνω από την άράδα. Είχε γράψει πριν: Είς τοῦτο έχουν δίκιο· έσβησε το Είς τοῦτο κι' έβαλε από πάνω την προσθήκη.

9) = σχετική.

10) 'Επάνω από τη γραμμή ένα es ή ei που δέν φαίνεται να ταιριάζη πουθενά.

11) Γραμμένο πριν και σβησμένο: άκουσαν. Το γρι στο τέλος της προτελευταίας άράδας· από την τελευταία λείπει ή αρχή. Το σχίσιμο του χαρτιού άκανόνιστο· ύπολείπεται μόνο το τέλος της τελευταίας άράδας.

12) 'Η πληροφορία στα 'Επτανησιακά Φύλλα ε. ά. ότι: «γράφτηκε γύρω στα 1823» καθώς «συμπεραίνουμε από τη γλωσσική του μορφή», φυσικά τελείως άστήρικτη.

13) 'Η ανάγνωση· πονήματος (Ζώης: ποιή-

ματος) ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Ἴσως ὁ Σολωμὸς νὰ τὸ γράφῃ μὲ κάποια εἰρωνεία — γι' αὐτὸ καὶ ὑπογραμμίζει — ἢ γιὰ τὸ αἰσθανόταν γιὰ ξενόγλωσσο (ἀρχαῖο), ὅπως ὑπογραμμίζει καὶ τὶς ἰταλικὰς λέξεις.

14) Βλ. Ἄπαντα, ἐκδ. Ἰκαρος, τόμ. 1, 331.

15) Οἱ νεώτεροι ἐκδότες ἢ τὶς παραλείπουν ἢ δηλώνουν πὼς δὲν τὶς θεωροῦν γνήσιες: Κ. Παλαμᾶς (ἐκδοσὴ Μαρασλῆ), Γ. Σπαταλᾶς (μὲ κάποιον δισταγμὸ), Κ. Καιροφύλας, Α. Πολίτης. Πρβ. καὶ Γ. Μ. Ἀποστολάκη, Τὰ τραγούδια μας, σελ. 17.

16) Δὲν πρέπει νὰ συγχύσουμε τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος τῶν δυὸ στροφῶν τῆς «Ξανθούλας» μὲ τὴν προσθήκῃ ἀπὸ τὶς Ἀνθολογίαις νόθων στροφῶν στὴ «Φαρμακωμένη» (Ἄπαντα, ἔ. ἀ. σελ. 331). Οἱ προσθήκαι στὴ «Φαρμακωμένη» εἶναι τόσο χονδροειδεῖς πὺ ξεχωρίζουν ἀμέσως.

17) Βλ. Γ. Βαλέτας, Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, Ἰούλιος 1935, σελ. 150 - 165, καὶ Ἄπαντα ἔ. ἀ. σελ. 323 καὶ 331.

18) Βλ. καὶ Λίνου Πολίτη, Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας, σ. 34, 67 κ. ἄ., καὶ Χρονολογικὰ ζητήματα σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, Νέα Ἑστία 36, 1944, τεύχ. 410 καὶ 411 (καὶ ἰδιαιτέρω ἀνάτυπο σελ. 11).

19) Ἀπὸ καιρὸ ἔχω ὑποστηρίξει (Νέα Ἑστία 23, 1938, 731 κέ.) ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ πιστὴ ἐκδοσὴ τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ, κυρίως τῶν τελευταίων ἀποσπασμάτων. Ἡ πεποιθήσή μου αὐτὴ ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο, ὅταν εὐτύχησα νὰ μελετήσω ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ πὺ ξέρουμε καὶ εἶδα τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ἀνέκδοτο ἀνεκμετάλλευτο ὕλικὸ πὺ κρύβουν. Πιστεύω πὺς ὅταν κάποτε δημοσιευτοῦν τ' αὐτόγραφα καὶ γίνουν γνωστὰ σχεδιάσματα, στίχοι, παραλλαγές, ἔργα ὁλόκληρα πὺ ἔχουν μείνει ὡς τώρα ἄγνωστα ἐντελῶς, ἢ γνῶση μας καὶ ἢ κρίση μας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ θ' ἀνανεωθοῦν ριζικά. Αὐτὰ καὶ σὰν ἀπάντησιν σὲ καλοπροαίρετους φίλους (R. Jenkins. Hermes (Λονδίνου) 1948. Ε. Κριαρᾶς, Νέα Ἑστία 44, 1949, 1414 κέ.) πὺ ἀρνήθησαν τὴ σκοπιμότητα τῆς ἐκδοσῆς τῶν αὐτογράφων, γιὰ τὸ δὲν ἔχουν δεῖ τὰ χειρόγραφα καὶ δὲν ὑποψιάζονται τὶ περιέχουν. Ἐξω ὅμως ἀπὸ τὴ σημασία τους γιὰ τὸ ποιητικὸ κείμενο, τὰ χειρόγραφα μᾶς φωτίζουν πτυχές τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου, ὅπως δείχνει τὸ σημεῖωμα τοῦτο καὶ τὰ δυὸ ἐπόμενα.

20) Οἱ σελ. 80—87, δηλ. δυὸ τετρασέλιδα («κόλλες»), ἔχουν ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ τετράδιο καὶ βρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. 4 καὶ 5 στὸν κατάλογο πὺ ἔδωσα Νέα Ἑστία τεύχ. 15 Ἰουνίου 1938, Ἐπίμετρο). Γιὰ ἄλλους τέτοιους βανδαλισμοὺς βλ. καὶ Α. Πολίτη, Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος (1944) σελ. 26, σημ. 13.

21) Κατὰ τὴ γραφὴ τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων. Ὁ Γ. Α. Μέγας, κριτικὴ ἐκδοσὶς

(Ἄθ. 1943) προτιμᾷ τὴ γραφὴ τοῦ Μαρκιανοῦ χειρογράφου *Mè τοῦ κ.* Ὑπάρχει καὶ γραφὴ ἀνεμένει.

22) Βλ. Γ. Α. Μέγας, κριτικὴ ἐκδοσὶς, Ἄθ. 1943, Γλωσσάριον, στή λ.

23) Βλ. ἓνα στοχαστικὸ ἄρθρο τοῦ Γρ. Ξενόπουλου, περ. Γράμματα 3, τεύχ. 3 (Μάρτιος 1945)· περ. Α. Πολίτη, Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας, σελ. 40.

24) Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ καὶ ν' ἀνακοινώσω ὅ,τι ἀνακοινῶνω στὸ ἄρθρο μου αὐτό.

25) Ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Σολωμοῦ, Νέα Ἑστία 1942, Χριστουγεννιάτικο τεύχος σ. 55.

26) Γραμμένο πρίν: *possono*.

27) Ἐχω τὴν ἐντύπωσιν πὺς ὁ κ. Καιροφύλας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλὰς παραναγνώσεις, ἐπιχείρησε καὶ «διορθώσεις», κυρίως ὅπου, ἀπὸ ἀτελεῖ γνῶσιν τῆς ἰταλικῆς μετρικῆς, νόμιζε πὺς ὁ στίχος εἶναι ὑπέρμετρος. Πρβ. καὶ Ἀφελοῦς Ἀκαίρου (= Ἀντ. Μουσούρη), Ἡ σμίκευσις τοῦ Σολωμοῦ, Ἄθ. 1927.

28) Ἀπὸ τὸ «εὔρημα Κονόμου»: Ἀγγλοελλ. Ἐπιθεώρησις, τόμ. 4, τεύχ. 5 (Ἰούλιος—Αὐγούστος 1949) σ. 156.

29) Ἀντὶ 8 α 10, γραμμένο πρίν καὶ σβησμένο: 10.

30) Ὁλη ἢ τελευταία φράσιν, ἀπὸ τὸ *avendo*, μεταγενέστερη προσθήκη.

31) Γιὰ τὴ βοήθειαν πὺ μᾶς δίνει τὸ χειρόγραφο γιὰ τὴν κατανόησιν ὀρισμένων ποιημάτων. βλ. ἐδῶ παρακάτω, κεφ. ζ', γ σ. 1552.

32) Μόνον σὲ μιὰ περίπτωσιν, στοὺς ἀρ. 8 καὶ 9, οἱ ἀριθμοὶ ἔχουν μπη ἀντίστροφα — ἀλλὰ τὰ δυὸ αὐτὰ σονέτα ἔχουν τὸ ἴδιον θέμα.

33) Αὐτὸ συμβαίνει αἰφνης στὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου, πὺ περιγράψαμε παραπάνω ἓνα δεύτερο χέρι (ἴσως ὁ Α. Μάτσης) προσθέτει μὲ κόκκινον μελάνιν δίπλα στὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τὴ γραφὴ τοῦ τυπωμένου κειμένου. Ἀλλὰ ἐκεῖ δὲν πρόκειται, φυσικά, γιὰ ἰδιόχειρη διόρθωσιν τοῦ ποιητῆ.

34) Π. χ. γράφει ὁ Σολωμὸς *gli diede*, τὸ σβήνει ἀμέσως καὶ γράφει: *diede all'amico* (ἔτσι καὶ στίς RI)· *finchè*, τὸ σβήνει καὶ γράφει *sinchè* (ἔτσι καὶ RI).

35) Π. χ. εἶχε γράψει: *Questo sonetto, ἔσβησε τὴ λέξιν sonetto* καὶ ἔγραψε ἀπὸ πάνω: *ordine di rime*.

36) Αὐτὴ τὴν ἐννοίαν ἔχει τὸ σημάδι μὲ τὶς τέσσερις κάθετες γραμμές. Τὸ ξαναβρίσκουμε καὶ σ' ἄλλα σονέτα, ἀλλὰ διαγεγραμμένο· θὰ τὰ εἶχε καὶ αὐτὰ διαλέξει στὴν ἀρχή, ἀλλὰ σὲ μιὰ αὐστηρότερη διαλογὴ τὰ ἀπέκλεισε (π. χ. *Il Paradiso* Δε Βιάξης 369, *Il Giudizio finale* Καιροφ. 70. Πρὸς Γεώργιον Δε Ρώσση αὐτ. 88 κ. ἄ.) Γιὰ δυὸ, *La Risurrezione del Signore* καὶ *L'Incoronazione*

della Vergine (Δε Βιάξης 372 και 366) ὁ Σολωμὸς σημειώνει: *Nulla*, δηλ.: Τίποτα. Καὶ πραγματικὰ τὰ σονέτα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀδύνατα.

37) Θὰ ἔγιναν ὅμως κι' ἄλλες διορθώσεις, γιατί τὸ χειρόγραφο παραλλάζει καὶ σ' ἄλλα σημεῖα ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο.

38) *Spero che l'uso che ne fo mi farà perdonare dall'amico il furto del manoscritto.* ('Ἐλπίζω πὼς ὁ τρόπος πού τὸ χρησιμοποίησα θὰ κάμῃ τὸ φίλο μου νὰ με συχωρέσῃ πού τοῦ ἔκλεψα τὸ χειρόγραφο).

39) Καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου: ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Στράνη πρὸς τὸ Φώσκολο ἔχει χρονολογία 15 Ἰανουαρίου 1822.

40) Τὸ χειρόγραφο ξεχωρίζει ρητὰ ὅσα γράφηκαν στὴν Ἰταλία: εἶναι ὅσα δημοσιεύει καὶ ὁ Κουαρτάνος καὶ τὰ χρονολογεῖ τὸ ἴδιο (ἢ ὠδῆ γιὰ πρώτη λειτουργία, τὰ δυὸ σονέτα στὸ ἴδιο θέμα, τὸ σονέτο γιὰ τὸν κατασκευαστὴ ὀργάνων) κι' ἀκόμα τὸ σονέτο *Γιὰ γάμο*, πού κατὰ λάθος ὁ Κουαρτάνος (σ. 381) τὸ βάζει μαζί με τ' ἄλλα τῆς Ζακύνθου.

41) Ὁ κ. Φ. Μιχαλόπουλος, *Νέα Ἑστία* 43, 1948, 556.

42) Βλ. ἓνα στοχαστικὸ γράμμα τοῦ κ. Α. Ν. Α. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, *Τὸ Βῆμα*, 1 Ἰουνίου 1948, καὶ Α. Δεσύλλα, *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 1948.

42α) Ὁ Sanders, *Das Volksleben der Neugriechen*, Mannheim 1844, σελ. 289 ρητὰ δηλώνει πὼς παίρνει τὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν Ἰωνίω Ἀνθολογία («*der Ἰόνιος Ἀνθολογία entnommen*»).

43) Ἐνα ἐπίσης δυσκολονόητο σονέτο εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τῆ σειρά τῶν 22 σονέτων πού δημοσίεψε ὁ κ. Κ. Καιροφύλας (*Ἀνέκδοτα Ἔργα* 1 σ. 122, 2 σ. 52), μετὰ τὴν ἐπιγραφή *La Religione*. Κι' ἐκεῖ, βέβαια, τὰ λάθη εἶναι περισσά, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς γραφῆς τὸ σονέτο ἀφήνει πολλὰ κενὰ γιὰ τὴν κατανόηση, ἰδίως στὸ 2ο τετράστιχο (*Verso il cielo alza il dito il cielo a rangere, καί: E or quaggiù da mortal mano si creano*). Τὴ λύση δίνει κι' ἐδῶ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης μετὰ τὴν ἐπιγραφή: ὄχι *La Religione* ἀπλῶς, ἀλλὰ: *La Religione di Canova*· θέμα δηλ. ἔχει τὸ σονέτο ἓνα ἄγαλμα τοῦ Κανόβα, τοῦ φημισμένου γλύπτη τοῦ κλασικισμοῦ, πού παρί-

στανε τὴ Θρησκεία. Κατὰ τ' ἄλλα τὸ σονέτο εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντο, περισσότερο ἐπίδειξη δεξιότητις μετὰ τὴν προπαροξύτονες δύσκολες ὑποχρεωτικὲς ὁμοιοκαταληξίες.

44) Βλ. καὶ Α. Πολίτη, *Χρονολογικὰ ζητήματα σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ*, *Νέα Ἑστία* 36, 1944, τεύχ. 410 καὶ 411 (ἰδιαίτ. ἀνάτυπο σ. 8).

45) Βλ. λεπτομερέστερα Α. Πολίτη, *Ἀνέκδοτα κείμενα καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Σολωμοῦ*, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση τόμ. 4 ἀριθ. 5 (Ἰούλιος - Αὐγούστος 1949) σ. 154.— Στὰ Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, φύλλ. 13 (Δεκέμβρ. 1948) σ. 189 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Δε Ρώσσης πέθανε στὴ Ζάκυνθο τὸ 1828. Πρόκειται γιὰ ἀβλεψία ἢ λάθος τυπογραφικὸ· ἡ πληροφορία ἄλλωστε προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ (βλ. καὶ Ἀγγλοελλ. Ἐπιθ. ἔ. ἀ. σ. 155 σημ. 11).

46) Σολωμοῦ, *Ἡ Γυναίκα τῆς Ζακύνθου*, Ἀθ. 1944, σελ. 18.

47) Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς τὰ βιβλία τοῦ Ἀρχειοφυλακείου πρέπει νὰ ξέρῃ σὲ ποιά ἐνορία ἀνήκει ἡ οἰκογένεια πού τὸν ἐνδιαφέρει· σ' αὐτὸ εἶναι ἀνεκτίμητες οἱ γνώσεις τοῦ κ. Ζώη. Στὸ βιβλίον τῆς Μητροπόλεως ἀναγράφονται κι' ἄλλοι μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα· ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία (ἔχουμε κι' ἄλλες ἐνδείξεις) πὼς αὐτὸς ὁ Διονύσιος Μακρῆς πού πεθαίνει στὰ 1820 εἶναι ὁ ἀδερφὸς τῆς γυναίκας τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ.

48) Ὁ Διονύσιος Μακρῆς θὰ γεννήθηκα κατὰ τὸ 1778. Ἡ ἀδερφή του ἡ Στυλιανὴ Μακρῆ, λίγο μικρότερη ἀσφαλῶς, παντρεύεται γύρω στὸ 1800 (δὲ βρῆκα ἀναγραφή, ἀλλὰ στὶς 6 Ἰουλίου 1801 γεννιέται τὸ πρῶτο παιδί της, ὁ Νικόλαος).

49) Ὁλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου: *Callomazia, Poema estetico-didascalico sul bello, Libri dodici di Bernardo Bellini, Prof. di Filologia Greca e Letter. Latina nell'I. R. Liceo di Cremona per più anni, indi prof. di Filol. Latina e di Storia universale nel medesimo Imper. regio Liceo, Milano, 1841.*

50) *Filologia greca e letteratura latina.* Τὸ *filologia* ἐντοπίζεται πιὸ πολὺ στὶς γλωσσικὲς σπουδές.

51) Βλ. κυρίως Ν. Τωμαδάκη, *Φιλολογικά, Σολωμοῦ ἑλληνομάθεια*, Ἀθ. 1935, καὶ τοῦ ἴδιου, ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, *Ἀ' Ὁ Ὀμηρος*, Ἀθηνᾶ 50, 1940, 118-144.

